

Ústavné zvyklosti – kritika, kontext, reflexie

Neumann, J.*

NEUMANN, J.: Ústavné zvyklosti – kritika, kontext, reflexie. Právny obzor, 102, 2019, č. 6, s. 470 – 482.

Constitutional traditions – review, context, reflections. The Article deals with topic of constitutional conventions. The authors analyse role and function of these specific source of law and ask the question if states with continental law culture should accept their existence. Core of considerations is built up on discussing condition required for their occurrence, i.e. stabilized long term praxis and common conviction of their binding force. Paper particularly reflects possible approaches, which lead to the fulfilment of these conditions.

Key words: *Convention, Constitution, President, Custom*

Úvod

Keď sa bývalý nemecký ústavný sudca *U. Fabio* pokúša v knihe *Weimarská ústava* dopátrať príčin jej totálneho zlyhania v zaťažkových skúškach prvej polovice 20. storočia, berie si pod drobnohľad jedno ustanovenie za druhým, dúfajúc, že tak odhalí a identifikuje tie miesta, ktoré odštartovali jednu z najväčších tragédií ľudských dejín. Prirodzene sa našli ustanovenia (týkajúce sa napríklad právomocí ríšskeho prezidenta), o ktorých funkčnosti by sa dali viesť polemické diskusie. Záverom bol však autor nútený konštatovať, že obsahová výbava Weimarskej ústavy predstavovala štandard, nie nepodobný ústavám súčasných moderných štátov.¹ Zakotvovala široký diapazón ľudských práv, pokúšala sa o efektívne rozdelenie štátnej moci a počítala aj so vznikom obdoby ústavného súdu.²

V podobnom kontexte sa pri nedávnom 70. výročí nemeckého Základného zákona snažili zatlačiť novinári mierne provokatívnou otázkou do kúta právneho filozofia *H. Dreiera*. Pýtali sa: *Čo by sa stalo v prípade, ak by v roku 1949 bola namiesto súčasného Základného zákona prijatá Weimarská ústava?* Odpoveď bola neobyčajne priama. *Pravdepodobne by sme ju dnes, po 70 rokoch, oslavovali s rovnakou radosťou.*³

Ako je potrebné rozumieť takýmto záverom? Sú ústavy peknou ozdobou v obdobiach prosperity a mieru a zdrapom papiera v časoch hospodárskych kríz a blížiacich sa vojen?

Názorový prienik oboch spomínaných autorov v otázke kľúčových dôvodov kolapsu Weimarskej republiky odkazuje na Habermasov termín *ústavného patriotizmu*, objavujúci sa v 80. rokoch minulého storočia vo vyostrenom diskurze nemeckých historikov

* JUDr. Jakub Neumann, Ústav štátu a práva SAV.

¹ FABIO, U. d. *Die Weimarer Verfassung. Aufbruch und Scheitern*. Munchen : C. H. Beck Verlag, 2018, s. 256.

² Oficiálny názov znel *Štátny súdny dvor pre Nemeckú ríšu* (čl. 108 Weimarskej ústavy). Bližšie pozri: Die Verfassung des Deutschen Reiches. In. [verfassungen.de](http://www.verfassungen.de) [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: < <http://www.verfassungen.de/de/de/19-33/verf19-i.htm> >.

³ WEFING, H. *Wie stabil ist das Grundgesetz?* In Die Zeit, N. 19, 02. Mai 2019, Politik, s. 6-7.

(der Historikerstreit).⁴ Radikálny spoločenský skok z „monarchie do republiky“ podľa mnohých nevytvoril dostatočný (nielen časový, ale ani intelektuálny) spoločenský priestor na formovanie predporozumenia demokratických *pravidiel hry*.⁵

Pomyslená *vina* je tak paradoxne „zvalená“ na také pravidlá spoločenského správania, ktorých pretavenie do písomnej (hmotnej) podoby sa ani nepredpokladalo. Napriek tomu to mali byť práve ony, ktoré mali pôsobiť ako ten najtuhší *tmel* spoločenského usporiadania.

Uvádzané konštatovanie, pochopiteľne, vyznieva v kontexte kontinentálnej právnej kultúry paradoxne. Nie je azda oveľa výhodnejšie spoľahnúť sa na prepracovaný systém právnych noriem, než vkladať nádeje do nepísaných pravidiel? Odpoveďou môže byť jednoduché áno, uvádzaná myšlienka však aj napriek tomu v európskych štátoch dlhodoobo rezonuje. So skloňovaním pojmu *neviditeľnej ústavy* sa možno stretnúť nielen doktríne ústavného práva, ale aj v judikatúre maďarského ústavného súdu.⁶ Pomyselný chválospev na význam ústavných medzier možno počuť napríklad z úst P. Pitharta, ktorý zastáva názor, že práve to, čo v ústave nie je napísané (!), ju v skutočnosti drží pospolu. Zároveň však nezabúda zdôrazniť, že ich prítomnosť (t. j. medzier) predpokladá dobrú vôľu v procese ich vyplňania, čo možno inými slovami nazvať politickou kultúrou.⁷

Na druhej strane, akákoľvek nezhoda v spomínanom procese môže nielen v teoretickej rovine predstavovať zárodok ústavno-politickej krízy, ktorých príliš častý výskyt z pohľadu J. Malenovského sponchyňuje idealizovanú predstavu stručných a čo možno najvšeobecnejších ústav. Ako vo svojej práci uvádza, „...*pokiaľ danej ústave chýba široké predporozumenie a nie je písaná pre stabilizovanú a vysoko kultúrnu spoločnosť, znamená jej stručnosť v skutočnosti medzerovitosť. Ústava potom nie je schopná pacifikovať spory pri svojom uplatňovaní, ale skôr ich sama svojimi medzerami privoláva a amplifikuje.*“⁸ Pomerne radikálny postoj k nepísaným pravidlám ústavného práva v roku 2013 zaujal aj prezident Českej republiky M. Zeman, ktorý sa koncept ústavných zvyklostí nebál označiť za *idiotský*.⁹

⁴ Jadrom uvádzaného termínu (sporu) bola historicky podmienená snaha o presmerovanie hodnotového vnímania pojmu *národa* na pojem *ústavy*, resp. v nej zakotvených práv a slobôd. Samotný termín *ústavný patriotizmus* na konci 50. rokov prvýkrát použil Dolf Sternberger.

⁵ FABIO, U. d. cit. d., s. 256. V tejto súvislosti je vhodné spomenúť prvého československého prezidenta T. G. Masaryka, ktorý sa svojim verejným vystupovaním (nosenie vojenských uniforiem, jazda na koni...) očividne snažil o zjemnenie „tvrdého“ prechodu z monarchie do republiky (prirôdzené bez tendencie akokoľvek sponchyňovať republikánske základy štátu).

⁶ Za ideového tvorca termínu *neviditeľná ústava* je považovaný bývalý predseda maďarského ústavného súdu László Sólyom. Bližšie pozri: HALMAI, G. *Unconstitutional Constitutional Amendments: Constitutional Courts as Guardians of the Constitution?* In *Constellations*, Volume 19, No. 2, 2012, s. 28.

⁷ PITHART, P. *Třídní boj a ústavní zvyklosti*. In *aktualne.centrum.cz* [online], [cit. 2019-10-06]. Dostupné na internete: <<http://aktualne.centrum.cz/blogy-nazory/komentare/clanek.phtml?id=784548>>.

⁸ MALENOVSKÝ, J. *O legitimitě a výkladu české ústavy na konci století existence moderního českého státu*. In *Právník*, č. 8, 2013, s. 758.

⁹ „(...) *Pojem ústavní zvyklosti je naprosto idiotský, protože kdyby to byly opravdu ústavní zvyklosti, tak by nějakým způsobem byly zakotveny v ústavě. Jsou to jenom zvyklosti. Prezident, byť přímo zvolený, nemůže měnit ústavu, ale má samozřejmě svaté právo měnit zvyklosti, které nejsou zakotveny v ústavě.*“ Bližšie pozri: ZEMAN, M.: *Rozhovor prezidenta republiky pro deník Právo*. In *hrad.cz* [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete:

Diskusia o nepísaných pravidlách sa tak ocitá medzi dvomi mlynskými kameňmi. Zatiaľ čo časť teoretikov upozorňuje na ich kľúčový význam v kritických chvíľach života štátu, opačný tábor spája ich „prítomnosť“ s rizikom vzniku možných konfliktov. Spoločný základ oboch názorových prúdov pritom netreba nevyhnutne hľadať v nepísanom charaktere takýchto pravidiel, ale skôr v odpovedi na otázku ako takéto pravidlá vlastne vznikajú. Zároveň je potrebné si uvedomiť, že škála nepísaných pravidiel je veľmi široká. Hovoriť môžeme o konvenciách, ústavných zvyklostiach, uzanciách, politickej kultúre, ale aj o takých pravidlách správania sa, ktoré napriek absentujúcej terminológii ich označenia, jednoducho považujeme za *dané a záväzné*.¹⁰

Je zaujímavé všimnúť si, že príklad Weimarskej republiky, ale aj odmietavý postoj prezidenta *M. Zemana*, kopírujú vo svojej podstate podmienky, ktoré teória práva spája so vznikom právnej obyčaje – nepísaným, no záväzným prameňom práva. Teda zatiaľ čo nemeckí právni teoretici argumentujú predovšetkým (ale nielen) nesplnením podmienky *usus longaevus* (uplynutie relevantného času), český prezident svojou vulgárnou formou upozorňuje na nesplnenie podmienky *opinio juris* (všeobecné presvedčenie o záväznosti) v presvedčení, že zhoda v záväznosti konkrétneho pravidla by sa mala vždy odraziť v jeho písomnej podobe.

Pokúsme sa v nasledujúcej časti tieto podmienky bližšie analyzovať a zistiť, či je argumentácia oboch táborov namieste.

Vznik ústavných zvyklostí z pohľadu času

Aspekt *časovosti* je v prípade zvyklostí implicitne neoddeliteľnou súčasťou daného pojmu. Rovnako ako v oblasti kultúrneho *zvyku* je aj v prípade (ústavnej) *zvyklosti* snaha opomenúť faktum plynúceho času absurdná. Avšak, aký dlhý čas je na vznik ústavnej zvyklosti v skutočnosti potrebný?

Anglický súdny systém napríklad dovoľuje využitie právnej obyčaje v spore iba v prípade, že strana dokáže jej platnosť aspoň od roku 1189, v ktorom na anglický trón zasadol Richard I.¹¹ Berúc do úvahy „mladický“ vek ústav väčšiny štátov kontinentálnej Európy je takáto podmienka iba sotva splniteľná. O jej zrelativizovanie sa vo svojej práci pokúša *M. Káčer*, ktorý vytvára medzi oboma podmienkami vzťah nepriamej úmery. Teda, čím je presvedčenie o záväznosti určitého pravidla (*opinio juris*) väčšie, tým kratší čas je potrebný na akceptovanie jeho záväznosti (*usus longaevus*).¹² A hoci by sme mohli namietnuť, že ani tým nie je zodpovedaná otázka, o aký

<<https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-denik-pravo-11252>>; Stojí za poznámku, že časť odbornej verejnosti prezidentovi (hoci v oveľa slušnejšej podobe) dala za pravdu. Bližšie pozri: KOUDELKA, Z. *Prezident a ústavní zvyklosti*. In: *parlamentnilisty.cz* [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: <<https://www.parlamentnilisty.cz/arena/nazory-a-petice/Zdenek-Koudelka-Prezident-a-ustavni-zvyklosti-27902> 9>.

¹⁰ Z dôvodu prehľadnosti sa budeme ďalej v práci pridŕžovať výlučne termínov ústavná zvykosť, resp. nepísané pravidlá, bez nutnosti vždy opätovne zdôrazňovať obsahovú šírku tejto problematiky.

¹¹ WATSON, A. *Sources of Law, Legal Change, and Ambiguity*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1984, s. 92.

¹² KÁČER, M. *Ústavné zvyklosti a moc prezidenta v SR*. In *Právny obzor*, 2018, č. 6. s. 560-563.

dlhý čas má v konečnom ohľade ísť, postreh, že takéto časové obdobie nie je *statické*, je dôležitý.¹³

Funkciu podobne *skracujúceho* faktora vo svojom rozhodnutí priznal Ústavný súd ČR aj periodicite konkrétneho deja, resp. personálnej obmene dotknutého orgánu.¹⁴ Čím je počet opakovaní konkrétnej praxe väčší, resp. čím viac osôb bude takúto prax v danej funkcii nasledovať, tým je časový úsek potrebný na vytvorenie ústavnej zvyklosti kratší.

Rovnako nie je vylúčené, že dynamiku vzniku ústavným zvyklostí možno odvodzovať aj od miery flexibility danej ústavy. Nevôľu tvorcov ústavy v akceptovaní častých novelizácií prejavenu prísny (rigidným) nastavením podmienok ich prijímania, možno interpretovať aj ako nevôľu akokoľvek uľahčovať vytváranie nových, v tomto prípade nepísaných pravidiel. Uhol pohľadu však môže byť aj opačný. Zakotvenie nízkej miery flexibility základného zákona totiž mohla sprevádzať práve *dôvera* v existenciu nepísaných pravidiel, resp. v ich neskoršie vytvorenie.¹⁵

Pri premýšľaní nad splnením podmienky *usus longaevus* je zaujímavé položiť si otázku týkajúcu sa *zdrojov* čerpania takejto dlhodobej praxe. Hoci sa všeobecne predpokladá, že uvádzaná prax by mala vychádzať z právneho poriadku štátu, v ktorého rámci sa ústavná zvyklosť neskôr aj aplikuje, nemusí ísť o pravidlo. Zachovanie materiálnej kontinuity práva pri vzniku nového štátu podporuje teoretickú predstavu, že recepciou práva by mohlo prísť aj k prenosu (resp. neprerušeniu) plynúcich časových období, teda akýchsi „zárodkov“ budúcich ústavných zvyklostí.

Relevantnou námietkou proti takémuto prístupu je samotný fakt vzniku nového štátu, ktorého príčinou sú obyčajne existencia nevyhovujúcich životných podmienok či nesúhlas s ideovými východiskami predchádzajúceho usporiadania spoločnosti. Na napätie medzi uvádzanými názormi poukázal aj (neúspešný) návrh skupiny českých poslancov pred Ústavným súdom ČR, ktorým žiadali o vyslovenie nesúlady zákona o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti nemu.¹⁶ Ťažiskový argument proti napadnutému zákonu spočíval v poukazaní na paradoxné správanie nástupníckeho štátu (Českej republiky), ktorý predmetným zákonom síce označil predchádzajúci režim za *zločinný, nelegitímny a zavrhnutiahodný*, na druhej strane mu to však nijak nebránilo prevziať (recipovať) drvivú väčšinu právnych predpisov, a to bez ich akejkoľvek zmeny.¹⁷

Ešte o niečo radikálnejšie pôsobí teória, ktorá by umožňovala prebratie zvyklostí z ústavných systémov iných štátov, bez nutnosti zdĺhavého *čakania* na splnenie podmienky uplynutia času. Hoci táto predstava môže pôsobiť absurdne, má aj svoje hlbšie *ratio*. Inšpirácia tvorcov ústavného dokumentu základnými zákonmi iných štátov (v prípade Ústavy SR išlo napríklad o ústavy Francúzska či Spolkovej republiky Nemecka), ponecháva priestor na úvahu prevzatia nielen *matérie*, ale aj *ducha* uvádzaných do-

¹³ Český teoretik Z. Neubauer si v tejto súvislosti vypomáha formuláciou, podľa ktorej musí byť realizácia zvyklosti *pravidelnost' pocit'ovaná ako nutnost'*. Bližšie pozri: NEUBAUER, Z. *Státověda a teorie politiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2006, s. 146.

¹⁴ Nález Ústavného súdu ČR sp. zn. Pl. ÚS 14/01 zo dňa 20. júna 2001.

¹⁵ Za uvedený postreh ďakujem Eduardovi Bárányovi.

¹⁶ Nález Ústavného súdu ČR sp. zn. Pl. ÚS 19/93 zo dňa 21. decembra 1993.

¹⁷ Zákon č. 198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti nemu (§ 2 ods. 1).

kumentov. Kritické hlasy by však aj v tejto súvislosti mohli oprávnene namietnuť, že samotný proces vzniku konkrétnej zvyklosti je často dôležitejší než jej následná existencia. Práve uvádzaný proces totiž precizuje porozumenie dôvodom jej existencie, prípadne poukazuje na negatívne následky v jej neuplatňovaní. Automatické prevzatie zvyklosti bez prežitej skúsenosti zdôvodňujúcej jej potrebnosť môže adresátov nabádať k jej porušovaniu, resp. opakovanému testovaniu oprávnenosti jej existencie.

S nemenej podnetným pohľadom vo svojej práci prichádza aj *H. Heard*, ktorý identifikuje tri hlavné názorové prúdy vnímania zmyslu existencie ústavných zvyklostí, ktoré následne ovplyvňujú aj podmienku plynúceho času. Prvý, konzervatívny názorový prúd, podmieňuje existenciu ústavných zvyklostí ich historickými koreňmi, čím je iba opätovne zdôraznená ich *tradičná* podstata. Ústavná zvyklosť by sa tak pokojne dala označiť za *tradicciu* pretavenú do záväzného prameňa práva. Uvádzané vnímanie je typické predovšetkým pre anglosaskú právnu kultúru.

Druhý názorový prúd, rešpektujúci historicky podmienený vznik ústavných zvyklostí, nachádza ich zmysel v možnosti jednoduchšieho prekonávania zložitých spoločenských situácií či politických kríz, spôsobených najmä vágnosťou pôvodnej ústavnej úpravy. Zvyklosti sa tak prelínajú s pojmom politickej kultúry, čo na rozdiel od prvej skupiny výrazne oslabuje prvok ich záväznosti v prospech ich *odporúčacieho* charakteru.

Predstavitelia posledného, tretieho názorového prúdu, vnímajú ústavné zvyklosti ako nevyhnutný dôsledok v ústave zakotvených hodnôt a princípov. Zdroj ich existencie tak nespájajú s historicky podmienenými udalosťami v dejinách danej spoločnosti, ale nachádzajú ho v hodnotovom jadre ústavného dokumentu.¹⁸ Ústavné zvyklosti v tomto ponímaní nemajú charakter *noríem*, ale skôr *hodnôt*, čo však zároveň výrazne ovplyvňuje možnosť ich vynúiteľnosti zo strany súdnej moci. Keďže nedodržanie ústavnej zvyklosti nie je previnením proti žiadnej konkrétnej norme, nemôže prísť ani k súdnemu postihu. To však prirodzene nijak nezmenšuje závažnosť takéhoto konania (práve naopak). Paradoxne tak možno prísť k záveru, že nedodržanie ústavnej zvyklosti môže byť v tomto ponímaní protiústavným, súčasne však legálnym konaním.¹⁹

Čo však okrem výrazného skrátenia časovej podmienky znamená zmena paradigmy vo vnímaní zvyklosti nie ako noríem, ale ako hodnôt?

V úvode práce spomínaný *J. Habermas* vidí rozdiel medzi hodnotami a normami vo viacerých rovinách. Zatiaľ čo zmysel noríem spočíva v ich striktnej záväznosti, hodnoty na druhej strane predstavujú skôr rebríček preferencií, závislý od kultúrneho prostredia a spoločenského presvedčenia.²⁰ Konkrétne ústavné zvyklosti sú tak prejavom konkrét-

¹⁸ HEARD, A. *Constitutional Conventions: The Heart of the Living Constitution*. In *Journal of Parliamentary and Political Law*, N. 6., 2012, s. 320.

¹⁹ KÁČER, M. cit. d. s. 558-560; na tento paradox v kontexte britského právneho systému upozorňuje aj A.V. Dicey, keď píše, že „...ak Angličan hovorí o správaní verejne činných osôb ako o ústavnom alebo neústavnom, myslí tým čosi celkom iné, než čo si predstavuje po zákonným a nezákonným správaním.“ (preklad J. N.) Bližšie pozri: DICEY, A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Indianapolis : Liberty Fund, 1982, s. 245.

²⁰ Bližšie pozri: FERRARA, A., MICHELMAN, F. *Polemika o ústavě*. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, 2006, s. 126. Pozri aj: HABERMAS, J. *Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. The MIT Press, 2000, s. 55.

neho hodnotového jadra ústavy. Povedané inými slovami, hodnotové nastavenie ústavného dokumentu má potenciál výrazne meniť parametre vzniknutých ústavných zvyklostí. Tento vzťah prirodzene neplatí iba pri vzniku, ale aj zmene, resp. zániku ústavných zvyklostí. Argumentovať v prospech zmeny ústavnej zvyklosti má preto zmysel iba v prípade zmeny samotného hodnotového jadra ústavy.

Vhodným ilustratívnym príkladom na aplikovanie tejto úvahy môže byť udeľovanie poverenia predsedovi víťaznej politickej strany na zostavenie vlády po prebehnuvších parlamentných voľbách, ktoré možno v podmienkach Slovenskej republiky považovať za jednu z mála všeobecne akceptovaných ústavných zvyklostí. Iniciačným dôvodom vzniku takéhoto pravidla je fakt, že ústava ani žiadny iný právny predpis prezidentovi neurčuje povinnosť odovzdať takéto poverenie žiadnej konkrétnej (či aspoň bližšie konkretizovateľnej) osobe.²¹ Z hľadiska striktného formalizmu by sme teda mohli prísť k záveru, že prezident republiky môže poverenie na zostavenie vlády odovzdať doslova komukoľvek.²² Tento absurdný záver by sme mohli ešte umocniť navodením situácie úplne prvého zostavovania vlády po vzniku republiky, teda v čase, keď sa nemožno odvolávať na zaužívanú prax, či už teoreticky vytvorenú ústavnú zvyklosť.

Je v takejto situácii prezident vôbec niečím obmedzený? A ak áno, čím? Zástancovia prvých dvoch názorových prúdov v Heardovom delení by vzhľadom na absenciu historicky podmienenej *tradície* museli konštatovať, že prezident obmedzený skrátka nie je ničím. Minimálna skúsenosť s fungovaním demokratického režimu (1989 – 1992) by nedovoľovala ani uplatnenie teórie *odkázania* na prax štátnych predchodcov. Jedinou možnosťou ako ústavnú zvyklosť odôvodniť je preto poukázanie na hodnotové nastavenie ústavného dokumentu, ktoré presadzujú zástancovia tretej Heardovej skupiny.

Počiatočnú svojvoľu v takom prípade limitujú hneď (minimálne) dve pravidlá, ktoré musí hlava štátu v takejto situácii vziať do úvahy. Tým prvým je zabezpečenie funkčnosti ústavného systému (zachovanie aspoň minimálnej možnosti vyslovenia dôvery vzniknutej vláde), druhým zasa rešpektovanie výsledkov parlamentných volieb a demokratických pravidiel hry (šanca na zostavenie vlády má ako prvému pripadnúť víťazovi bez ohľadu na pravdepodobnosť zisku parlamentnej dôvery).²³ Je však možné akceptovať názor, že zvyklosť môže vzniknúť aj bez predchádzajúcej praxe? Nejde o ukázkový príklad *contraditio in adjecto*?

Z hľadiska teórie je takýto záver oprávnený. Z hľadiska praxe však predstavuje mnohé riziká. Ponechať pri prvom zostavovaní vlády prezidentovi absolútnu voľnosť (svoj-

²¹ Azda okrem povinnosť udeliť takéto poverenie výlučne osobe voliteľne do Národnej rady SR.

²² Mnohí bu uvádzajú „voľnosť v diskreícii“ nepochybné obmedzili povinnosťou prezidenta zabezpečovať svojím rozhodovaním riadny chod ústavných orgánov (čl. 101 ods. 1 Ústavy SR). Odhliadnuc od skutočnosti, že takáto formulácia pribudla do ústavy až neskôr (v. roku 1999) je potrebné upozorniť aj na rôznorodosť pri výklade toho, čo si možno pod „riadnych chodom ústavných orgánov“ predstaviť. Interpretačný spor týkajúci sa práve uvádzanej formulácie sa v poslednom čase čoraz častejšie objavuje najmä v súvislosti s výkonom menovacích právomocí prezidenta. Pozri napr. Uznesenie Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 4/2012 zo dňa 24. októbra 2012.

²³ Dôsledkom opačného prípadu by mohol byť stav, v ktorom by sa o volebné víťazstvo fakticky nikto neusiloval a sústredenosť strán by bola zameraná skôr na získanie si priazne prezidenta, ktorá by sa mohla neskôr pretaviť do udeleného poverenia na zostavenie vlády.

vôľu) vo výbere poverenej osoby nemusí znamenať „iba“ zahatanie vzniku ústavnej zvyklosti smerom do budúcnosti (ak bude poverená iná osoba ako osoba poverená víťaznou politickou stranou, nevznikne *zárodok* nasledovaniahodnej praxe), ale pri troche zlomyseľnosti hlavy štátu aj stav dlhodobej vlády fungujúcej bez získanej dôvery, keďže možno predpokladať, že parlament vládu zostavenú *ad hoc* osobou nepodporí.²⁴

Obe do úvahy prichádzajúce riešenia, tak trpia výrazným nedostatkom. Vnímať prvotné udelenie poverenia na zostavenie vlády výlučne nezávazne (vzhľadom na absentujúce splnenie podmienky *usus longaevis*) je ľahkovážnym krokom, pred ktorým záruku predstavuje iba dobromyseľnosť prezidenta. Na druhej strane akceptovanie názoru, že aj prvotné udelenie takéhoto poverenia nevyhnutne musí prislúchať práve a len osobe poverenej víťaznou politickou stranou, pripúšťa možnosť vytvorenia takého nepísaného pravidla (z hľadiska pojmu nemusí ísť o *ústavnú zvyklosť*), ktorého vznik nevyžaduje splnenie podmienky dlhodobej praxe.²⁵ Bez toho, aby sme túto relatívne radikálnu tézu rozvinuli do dôsledkov, pokúsme sa o čiastkový záver.

Podmienka dlhodobej praxe, ktorú teória práva spája so vznikom právnej obyčaje (a teda aj ústavnej zvyklosti), je v praktickej rovine ťažko uchopiteľná. Pokus o inšpiráciu anglosaskou právnou kultúrou naznačuje, že predstava vzniku ústavných zvyklostí, je vzhľadom na *nízky vek* väčšiny štátov stredo európskeho regiónu, skôr utópiou. Snaha relativizovať túto podmienku poukazom na rôzne faktory (periodicita, personálna obmena orgánu, flexibilita ústavy,...) nás však privádza k opačnému extrému. Ústavnú zvyklosť je v ideálnych podmienkach (silné spoločenské presvedčenie o záväznosti) možné vytvoriť doslova *zo dňa na deň*, ba dokonca je v teoretickej rovine možné diskutovať aj o vzniku ústavnej zvyklosti bez predchádzajúcej praxe, čo však zároveň nevyhnutne popiera prvky tvoriace jej ideovú podstatu (tradícia, zvyk, úzus ako prejavy dlhodobo sa formujúcich pravidiel správania).

Polemika, ktorú sme ako autori chceli viesť so zástancami názoru, že pád Weimarskej republiky bol spôsobený predovšetkým nedostatčným *časovým priestorom* na vytvorenie ústavného predporozumenia pretaveného do zvyklostí, konvencií, či prejavov politickej kultúry preto nie je namieste. Ako sme sa pokúsili preukázať, prekážky vzniku

²⁴ Riešením takejto situácie by teoreticky mohlo byť iba iniciovanie predčasných volieb (napr. skrátením volebného obdobia ústavným zákonom), resp. ľudového hlasovanie o odvolaní prezidenta. V oboch prípadoch sa však poslanci Národnej rady SR vystavujú riziku (napr. vo forme straty mandátov a ich opätovnom nezískaní, resp. v obligatórnom rozpustení parlamentu), napriek tomu, že daný stav sami nezapríčinili. Otáznym zostáva, či možno uvažovať aj o obžalobe prezidenta, keďže v popísanej situácii zatiaľ neprišlo k úmyselnému porušeniu žiadne (písanej) časti ústavy.

²⁵ Takéto a podobné úvahy, prirodzene, nijakým spôsobom nebránia vzniku ústavných zvyklostí „v štandardnom režime“, teda po splnení podmienky dlhodobej praxe a presvedčení o záväznosti. Zároveň je potrebné uviesť, že súčasná doktrína vytvorenie ústavnej zvyklosti bez splnenia podmienky ustálenej praxe (*usus longaevis*) jednoznačne odmieta. Za kvázi nepísané pravidlo, s ktorým je spájaný záväzný právny účinok bez nutnosti uplynutia času, je považovaná vyvodená ústavná norma. Ako uvádza J. Drgonec „...pre uplatnenie vyvodenej ústavnej normy sa nevyžaduje dlhodobo ustálená prax. Vyvodenú ústavnú normu je dôvod uplatniť ihneď po jej identifikácii v texte ústavy. Naopak, obyčaj môže získať právnu relevanciu až dlhodobým ustálením v praxi. Pochybnosť vedie k otázke, či sa nepísané ústavné pravidlá v slovenskej ústavnoprávnej praxi uplatňujú dostatočne dlho na to, aby sa už dali označovať za ústavné obyčaje.“ Bližšie pozri: DRGONEC, J. *Ústavné právo hmotné*. I. vydanie. Bratislava : C. H. Beck, 2018, s. 38.

ústavných zvyklostí, ktoré by podľa názoru spomínaných autorov vedeli v rozhodujúcich chvíľach politických reprezentantov udržať v mantineloch demokratického a právneho štátu nemali právny, ale filozoficky charakter, čoho vyjadrením môže byť slávne Böckenfordeho diktum.²⁶ Dôvody absentujúceho porozumenia, teda že určitá prax má byť aj napriek svojej nepísanej podobe záväzná, nutná či aspoň preferovaná (nie všetko, čo urobiť môžem, urobiť aj smiem) tak nemožno bez ďalšieho spájať s plynutím času, ale oveľa skôr s presvedčením dotknutých politických, ale aj nepolitických aktérov.²⁷

A práve na zložku presvedčenia o záväznosti (*opinio juris*) sa zameriame v nasledujúcej časti.

Opinio juris ako prejav ústavnej morálky

Úvodom hneď upozorňujeme, že načrtnutá tendencia ponechávajúca splnenie podmienky dlhodobo ustálenej praxe bez vyššej relevancie má hneď niekoľko slabín. Totiž, zatiaľ čo precíznejšia definícia pojmu „dlhodobo ustálená prax“ robí splnenie tejto podmienky relatívne ľahko verifikovateľným, prítomnosť všeobecného „presvedčenia o záväznosti“ je iba ťažko overiteľnou skutočnosťou (či skôr fikciou), ktorá môže byť navyše kedykoľvek spochybnená argumentom subjektívnosti pozorovateľa. Taktiež nie je zrejmé, či je nutné prítomnosť takéhoto presvedčenia dokazovať pri každom uplatnení zvyklosti, resp. iba pri jej prvej aplikácii. Teda zatiaľ čo časovú podmienku môžeme po uplynutí relevantného obdobia považovať za definitívne splnenú, nad podmienkou presvedčenia o záväznosti neustále visí Damoklov meč pochybností o jej aktuálnej platnosti. To však vôbec nie sú jediné kritické otázky, ktoré v tejto súvislosti vznikajú.

S rovnakou naliehavosťou je potrebné pýtať sa, kto má byť subjektom oného *presvedčenia*, ktorého prítomnosť je pre vznik ústavnej zvyklosti kľúčová? Má ísť o ľud, odbornú obec, či osoby zastávajúce funkciu, na ktorú sa konkrétna zvyklosť viaže? Akým spôsobom príde k deklarovaniu existencie uvádzaného presvedčenia? Musí ísť o rozhodnutie konkrétneho orgánu (napr. ústavného súdu), či postačí aj neformálna podoba písomného vyjadrenia, odborného článku či verejného prejavu?

Nefahké hľadanie odpovedí na tieto otázky môže nabádať k názoru, že zvyklosti by (ak vôbec) mali regulovať iba marginálne procesy, ktorých potenciálne zlyhanie nemôže prívodiť zásadné ohrozenie ústavného systému. Paradoxne je pritom v mnohých štátoch situácia presne opačná. Príkladom nemusí byť iba pozitívnym právom bližšie neupravená situácia poverovania osoby na zostavenie vlády v podmienkach Slovenskej republiky, ale aj jej rozpúšťanie v prípade Českej republiky (pozri nižšie). Historický exkurz právnymi dejinami pevninských štátov takýto prístup ešte viac potvrdzuje. Výlučne v rovine ústavnej zvyklosti fungoval vzťah vyslovovania dôvery medzi vládou a parlamentom

²⁶ „...slobodný, sekularizovaný štát žije z predpokladov, ktoré sám nemôže garantovať.“ Bližšie pozri: BÖCKENFORDE, E.-W. *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Mein : Suhrkamp, 2006, s. 112.

²⁷ KYSELA, J. *Ústava mezi právem a politikou. Úvod do ústavní teorie*. Praha : Leges, 2014, s. 242. Je dôležité pripomenúť, že cieľom ústavnej zvyklosti môže byť rovnako snaha primäť adresáta k aktívnemu (v danej situácii konaj spôsobom A) ako aj k pasívnemu (v danej situácii nekonaj spôsobom B) správaniu. Nie je vylúčené ani vzájomné pôsobenie oboch uvádzaných možností.

napríklad v Tretej francúzskej republike. Hoci ústava definovala štátne zriadenie ako parlamentnú republiku, v žiadnom z jej ďalších ustanovení nebola vyjadrená povinnosť vlády žiadať parlament o dôveru. Kľúčový vzťah zodpovednosti vlády od parlamentu tak základný zákon štátu prechádzal mlčaním. Napriek tomu práve tento krok (návrh na vyslovenie dôvery) považovala každá novovzniknutá vláda za samozrejmy a nutný.²⁸ Hoci si pri parlamentnej forme vlády len sotva vieme predstaviť iné, než na dôvere založené nastavenie vzťahu medzi vládou a parlamentom, otázka, prečo sa to deje práve *tak* a nie *inak*, je neustále na stole.

Povedané inými slovami: je dôležité určiť, či majú rozhodujúci vplyv doktrína, rozhodovacia činnosť súdnych orgánov, prípadne (iba obyčajná) intuícia politických aktérov.

Nachádzať potvrdenie podmienky presvedčenia o záväznosti mimo rámca politických aktérov (napr. v doktríne) sa zdá byť idealistické. Samotná doktrína pritom predmetnú podmienku spochybňuje, keď poukazuje na logický paradox sprevádzajúci jej vznik. Nasledovanie obyčajovej (nepísanej) normy z dôvodu presvedčenia o jej záväznosti je totiž podľa *J. Finnis*a, zároveň samotným predpokladom jej vzniku.²⁹ Podmienkou vzniku (záväznej) obyčaje je jej samotný vznik (presvedčenie o záväznosti), čo pochopiteľne pôsobí absurdne. Faktický moment vzniku presvedčenia o záväznosti konkrétneho pravidla správania sa tak rozplýva v nepostihnuteľnom *bezčasí* medzi vznikom takéhoto presvedčenia a obyčajovej normy samotnej.

Pokus veriť potvrdzovaciu právomoc existencie ústavných zvyklostí do rúk súdnej moci (napr. vo forme odkazu na jej existenciu v rozhodnutí ústavného súdu) naráža na obdobný paradox, s akým sa stretáva doktrína. Problematickou prekážkou by v takom prípade bola najmä viazanosť súdu platným (pozitívnym) právom. Ak by existencia nepísaného pravidla mala byť (hoci len z formálneho hľadiska) odvodzovaná od momentu právoplatnosti vydaného rozhodnutia, znamenalo by to, že súd v danej veci rozhodol na základe noriem, ktoré v momente rozhodovania neboli záväzným prameňom práva, čo by prirodzene vyvolávalo ešte väčšie pochybnosti o ich záväznosti.

O uchopenie tretieho, intuitívneho spôsobu vzniku ústavných zvyklostí sa vo svojej práci pokúsil *M. Weber*, ktorý splnenie podmienky *usus longaevus* taktiež nepovažoval za zvlášť dôležité. Pozornosť by podľa jeho názoru mala byť zameraná výlučne na prejav *citeľného nesúhlasu* pri nedodržaní verejnou predpokladaného správania.³⁰ Vznik ústavnej zvyklosti by tak paradoxne závisel skôr na negatívnych (prejav citeľného nesúhlasu) než pozitívnych podmienkach (opinio juris a usus longaevus).

Zrejmovou slabinou navrhovaného riešenia je relatívne vysoká miera neistoty, ktorú by prítomnosť nepísaných pravidiel mala v ideálnom prípade skôr odstraňovať, než sama vyvolávať. Navyše, prejav *citeľného nesúhlasu* môže v prípade konkrétneho politika úzko súvisieť s mierou popularity, ktorú v spoločnosti požíva. Odmietnutie udeliť poverenie na

²⁸ SELTENREICH, R. (a kol.) *Dějiny evropského kontinentálního práva*. 3. vydanie. Praha : Leges, 2010, s. 307-308.

²⁹ FINNIS, J. *Prirodzený zákon a prirodzené práva*. Bratislava : Kalligram, 2019, s. 363.

³⁰ WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : Oikoymenh, 1998, s. 166.

zostavenie vlády predsedovi víťaznej politickej strany, ktorého po voľbách obvinili z domáceho násillia, by sa tak veľmi ľahko mohlo stať vítaným krokom. A naopak, spoločnosťou vyjadrený súhlas (či aspoň pasivita) pri udelení takéhoto poverenia populárnej, no nezvolenej osobe, by z Weberovho pohľadu malo byť akceptovateľným správaním. Ak však, podobne ako H. Hart, nachádzame kľúčovú výhodu ústavných zvyklostí v predvídateľnosti konania politických aktérov, musíme sa s takýmto nedostatkom vyrovnat'.³¹

Zároveň je potrebné uvedomiť si, že presvedčenie o záväznosti prirodzene nemusí sprevádzať každú dlhodobu realizovanú prax. Zhoda na existencii splnenej podmienky *usus longaevus* by teda z povahy veci nemala sama osebe nabádať k hľadaniu a nachádzaniu podmienky *opinio juris*. Práve na uvádzané rozlíšenie upozorňuje vo svojej práci J. Kyselá, ktorý pojem *zvyklost'* spája s nezáväznou politickou praxou (výkon právomoci je realizovaný spôsobom A, ale nič nebráni realizácii aj spôsobom B,C,...), zatiaľ čo pojmu *konvencia* priznáva záväzný charakter, bez možnosti jej porušenia (právomoc možno realizovať iba spôsobom A).³² Spomínanú dvojicu nepísaných pravidiel v slovenskej konštitucionalistike dopĺňa aj termín (ústavných) *uzancií*, ktoré sa na rozdiel od zvyklostí a konvencií pohybujú mimo rámca ústavy.³³

Pokusme sa v nasledujúcej časti tieto teoretické poznatky aplikovať na konkrétnom príklade. Kritické názory českého prezidenta M. Zemana na existenciu (a záväznosť) ústavných zvyklostí sa dlhodobo prejavujú aj pri samotnom výkone funkcie hlavy štátu. Jedným z posledných prípadov nedodržania ústavnej zvyklosti bola neochota interpretovať demisiu podanú predsedom vlády B. Sobotkom ako demisiu všetkých členov vlády.³⁴ Hoci Ústava ČR (na rozdiel od Ústavy SR) prezidentovi nestanovuje povinnosť odvolať vládu ako celok v prípade, že demisiu podá jej predseda, prezidentskí predchodcovia tak v každom z troch obdobných prípadov postupovali. Porovnanie iba štvrtstoročnej existencie štátu s relatívne vysokým počtom podaných demisií môže viesť k záveru splnenia podmienky jednotnej a ustálenej praxe. Vykazuje však takáto prax aj znaky presvedčenia o záväznosti?

Doktrína ústavného práva zaujíma v danej veci jednoznačné stanovisko. Vzťah zodpovednosti za chod a riadenie vlády je doménou jej predsedu, nie prezidenta republiky. Z hľadiska rozsahu však zodpovednosť premiéra nie je limitovaná jej vznikom, resp. úspešným plnením vládneho programu. Rovnakú mieru politickej zodpovednosti predsedu vlády nesie aj za neúspešné rozhodnutia, vyslovenie nedôvery v parlamente a v neposlednom rade aj za rozhodnutie predčasne ukončiť jej funkciu.³⁵

³¹ HART, H. L. A. *Pojem práva*. Praha : Prostor, 2010, s. 141.

³² „Pojem „zvyklost'“ však môže pôsobiť ako niečo, čo sme doteraz nejak robili, zatiaľ čo teraz to budeme robiť inak – lepšie alebo skôrka inak. A to aj z toho dôvodu, že doterajšie zvyklosti boli desivé či poklesnuté. Naproti tomu „konvencia“ je spoločenským pravidlom, ustáleným spôsobom jednanja, ktoré je považované za záväzné, a preto nemá byť svojvoľne porušované.“ Bližšie pozri: KYSELA, J. cit. d., s. 246.

³³ Príkladom môže byť *uzancia* v podobe tradičného prenechávajú „kontrolných“ parlamentných výborov poslancom opozičných strán. Bližšie pozri: KROŠLÁK, D. (a kol.) *Ústavné právo*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2016, s. 59.

³⁴ Išlo o demisiu podané predsedom vlády Vladimírom Špidlom, Stanislavom Grossom a Petrom Nečasom, ktorých následkom bolo odvolanie všetkých členov vlády prezidentom republiky.

³⁵ KYSELA, J., WINTR, J. *Ústavní rozměr vládní krize z května 2017*. In Právní rozhledy, č. 13-14, 2017, s. 457-463.

V rovine Weberom uprednostňovaného prejavu *citeľného nesúhlasu* možno poukávať na mnohé občianske demonštrácie, ktorých účastníci ukazovali prezidentovi symbolickú „červenú kartu“ na znak nespokojnosti s výkonom zverenej funkcie.³⁶ Pomyselným vyvrcholením série podobných prehreškov (najmä proti ústavným zvyklostiam a konvenciám) sa v roku 2019 stal aj návrh Senátu na podanie (ob)žaloby na prezidenta. Hoci sa nepredpokladá, že uvádzaná žaloba získa potrebnú podporu v Poslaneckej snemovni, samotný akt jej vyhotovenia a zvažovaného podania má dostatočnú výpovednú hodnotu.

Doplnenie uvádzaných dvoch indícií o rozhodnutie súdu by tak naplnilo všetky kritériá potrebné konštatovaniu prítomného presvedčenia o záväznosti. Čo však v prípade, že by prezident ani takúto argumentáciu neakceptoval?

Keďže prípad špecifickej interpretácie demisie podanej predsedom vlády nemá v českej ústavnej histórii žiadny obdobný náprotivok, uvádzanú situáciu nemožno vnímať tým najprísnejším pohľadom. Relevantnou obranou prezidenta *M. Zemana* by mohlo byť tvrdenie, že o záväznosti takejto praxe nevedel a nepredpokladal ani prítomnosť všeobecného presvedčenia o záväznosti. V prípade, že by uvádzaná situácia znova nastala, však takúto argumentáciu viac nemožno akceptovať. Politický reprezentant si už musí byť vedomý splnenia oboch zložiek potrebných na vznik záväznej obyčaje, v tomto prípade ústavnej zvyklosti. Nevôľu v jej rešpektovaní je nutné hodnotiť ako úmyselné protiústavné konania (v prípade českého prezidenta možno zvažovať nedbanlivosť, resp. absenciu úmyslu). Zopakujme však, že ani to neznamená možnosť takejto konanie efektívne postihnúť.

V kontexte britského konštitucionalizmu rozvíja *A. V. Dicey* teóriu, ktorou sa na príklade parlamentu snaží analyzovať pojem *sovereignty*. Jej *právna* zložka podľa Diceyho reprezentuje konanie parlamentu (poslancov) v medziach právneho poriadku. Napriek tomu sa považuje za zrejmé, že nie každý zákon, ktorý by parlament prijal mohol, by prijať aj mal. Implicitne sa tak od parlamentu neočakáva prijímanie nespravodlivých, nezrozumiteľných či nespĺniteľných právnych predpisov. Rovnako sa neočakáva ani prijímanie a podpora predpisov nekorešpondujúcich s predvolebnými sľubmi a vyhláseniami jednotlivých politických strán. V prípade, že by tak parlament predsa len urobil, znižuje druhú *politickú* zložku nadobudnutej suverenity. Takéto správanie Dicey označuje za *ústavne nemorálne*, čím je opätovne zdôraznená právna nepostihnuteľnosť.³⁷ Je zrejmé, že obe uvádzané zložky suverenity majú nezastupiteľnú úlohu pri získavaní dôvery elektorátu, resp. samotného zdroja moci.

Uspokojenie sa s pohybom v *mantineloch práva* (napĺňanie iba právnej zložky suverenity) preto nemôže byť v demokratickom právnom štáte dostačujúcou ambíciou politických reprezentantov, a to ani napriek deklarovanej nemožnosti takejto ambícií efektívne brániť.

Záver

V roku 1953 označil známy švajčiarsky psychológ *C. G. Jung* za najväčší nedostatok západnej civilizácie *poverčivú vieru vo verbálne vyjadrovanie a bezhraničné preceňova-*

³⁶ Považujeme za korektné uviesť, že demonštrácie, hoci v oveľa nižšom počte zúčastnených, sa konali aj za účelom podpory českého prezidenta *M. Zemana*.

³⁷ DICEY, A. V. cit. d., s. 249-250.

*nie pokynov vo forme slov a metódy.*³⁸ Na druhej strane je pochopiteľné, že totalitami a vojenskými konfliktmi zdecimovaná európska spoločnosť má tendenciu prikláňať sa skôr k písaným, viditeľným a v Zbierke zákonov dohľadateľným právnym predpisom, než k ich nepísaným a neviditeľným náprotivkom. Načrtnutá predstava písaných a nepísaných pravidiel ako akýchsi antagonistických pólov je však nesprávna.

Vzájomná závislosť oboch typov pravidiel sa prejavuje nielen v používaní jazyka, medziľudskej interakcii, ale aj v práve. Už samotná nutnosť interpretovať (za)písané pravidlo predpokladá existenciu množstva nepísaných pravidiel.³⁹ V jazyku kozmológie by sme mohli nadnesene povedať, že nepísané pravidlá sú temnou hmotou každého normatívneho systému. Hoci ich voľným okom nemožno zahliadnuť, vyplňajú všetok priestor medzi písanými pravidlami.⁴⁰

Prirodzene, akceptovanie ich prítomnosti ešte nevyjadruje ich záväznosť. Tá, ako sme sa v práci pokúsili prezentovať, závisí od splnenia dvoch základných podmienok, ktorými sú dlhodobo ustálená prax a presvedčenie o jej záväznosti. Hoci v oboch prípadoch možno ešte stále poukázať na zjavné nejasnosti spojené s ich vznikom, splniteľnosť týchto kritérií je aj v prípade štátov s preferovanou kontinentálnou právnou kultúrou, podľa nášho názoru, možná. Rovnako však platí, že ich existencii musí predchádzať predovšetkým (!) vôľa na ich vytvorenie, resp. schopnosť ich akceptácie.

Práve táto zložka sa dlhodobo ukazuje byť hlavným kameňom úrazu.

Literatúra

Monografie a učebnice

- BÖCKENFORDE, E.-W. *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Mein : Suhrkamp, 2006, 425 s.
 DICEY, A.V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Indianapolis : Liberty Fund, 1982, 585 s.
 DRGONEC, J. *Ústavné právo hmotné*. 1. vydanie. Bratislava: C. H. Beck, 2018, 528 s.
 FABIO, U. d. *Die Weimarer Verfassung. Aufbruch und Scheitern*. Munchen : C. H. Beck Verlag, 2018, 299 s.
 FERRARA, A., MICHELMAN, F. *Polemika o ústavě*. Praha : Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, 2006, 135 s.
 FINNIS, J. *Prirodzený zákon a prirodzené práva*. Bratislava : Kalligram, 2019, 712 s.
 HABERMAS, J. *Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. The MIT Press, 2000, 352 s.
 HART, H. L. A. *Pojem práva*. Praha : Prostor, 2010, 316 s.
 ISIDOR. *Etymologie I-III*. Praha : Oikoymenh, 2000, 384 s.
 JUNG, C. G. *Psychological Types or The Psychology of Individuation*. New York : Pantheon Books, 1953, 654 s.

³⁸ JUNG, C. G. *Psychological Types or The Psychology of Individuation*. New York : Pantheon Books, 1953, s. 512; za uvedený postreh ďakujem Marekovi Káčerovi.

³⁹ Český analytický filozof J. Peregrin sa v tejto súvislosti domnieva, že „zapísané pravidlo je (...) vec nejakých symbolov (či už je to písmo nejakého jazyka alebo značka v rámci nejakého konvenčného systému) a takéto symboly je treba správne interpretovať – teda, aby sme takéto pravidlo mohli použiť, potrebujeme poznať pravidlo, ako ho správne interpretovať. A to zjavne vedie k nekonečnému regresu. Wittgenstein sa preto domnieva, že tie najzákladnejšie pravidlá, ktorými sa riadime, najmä tie najzákladnejšie pravidlá našich jazykových hier, nemôžu byť explicitné – musia spočívať v našej schopnosti určitým spôsobom jednat a nepochybovať o tom, že tak je to správne.“ PEREGRIN, J. *Člověk a pravidla*. Praha : Dokořán, 2011, s. 31. Pre pôvodný zdroj pozri: WITTGENSTEIN, L. *Filozofické zkoumání*, Praha : FLÚ AV ČR, 1993, bod. 84.

⁴⁰ S chápaním nepísaného pravidla (zvyku) ako akéhosi vyplňacieho tmelu tam, kde zákon chýba sa možno stretnúť už u Isidora zo Sevilly. Bližšie pozri: ISIDOR. *Etymologie I-III*. Praha : Oikoymenh, 2000, s. 207.

- KROŠLÁK, D. (a kol.) *Ústavné právo*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2016, 804 s.
- KYSELA, J. *Ústava mezi právem a politikou. Úvod do ústavní teorie*. Praha : Leges, 2014, 352 s.
- NEUBAUER, Z. *Státověda a teorie politiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2006, 359 s.
- PEREGRIN, J. *Člověk a pravidla*. Praha : Dokořán, 2011, 186 s.
- SELTENREICH, R. (a kol.) *Dějiny evropského kontinentálního práva*. 3. vydanie. Praha : Leges, 2010, 808 s.
- WATSON, A. *Sources of Law, Legal Change, and Ambiguity*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1984, 192 s.
- WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : Oikoymenh, 1998, 356 s.
- WITTEGENSTEIN, L. *Filozofické zkoumání*. Praha : FLÚ AV ČR, 1993, 296 s.

Odborné články

- HALMAI, G. *Unconstitutional Constitutional Amendments: Constitutional Courts as Guardians of the Constitution?* In: Constellations, Volume 19, No. 2, 2012
- HEARD, A. *Constitutional Conventions: The Heart of the Living Constitution*. In Journal of Parliamentary and Political Law, N. 6, 2012
- KÁČER, M. *Ústavné zvyklosti a moc prezidenta v SR*. In Právní obzor, 2018, č. 6
- KYSELA, J., WINTR, J. *Ústavní rozměr vládní krize z května 2017*. In Právní rozhledy, č. 13-14, 2017
- MALENOVSKÝ, J. *O legitimitě a výkladu české ústavy na konci století existence moderního českého státu*. In Právník, č. 8, 2013

Periodiká

- WEFING, H. *Wie stabil ist das Grundgesetz?* In Die Zeit, N. 19, 02. Mai 2019, Politik, s. 6-7

Internet

- Die Verfassung des Deutschen Reiches. In. verfassungen.de [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: <<http://www.verfassungen.de/de/de19-33/verf19-i.htm>>
- KOUDELKA, Z. *Prezident a ústavní zvyklosti*. In: parlamentnilisty.cz [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: <<https://www.parlamentnilisty.cz/arena/nazory-a-petice/Zdenek-Koudelka-Prezident-a-ustavni-zvyklosti>>
- PITHART, P. *Třídí boj a ústavní zvyklosti*. In: aktualne.centrum.cz [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: <<http://aktualne.centrum.cz/blogy-nazory/komentare/clanek.phtml?id=784548>>
- ZEMAN, M. *Rozhovor prezidenta republiky pro deník Právo*. In hrad.cz [online], [cit. 2019-25-10]. Dostupné na internete: <<https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-denik-pravo-11252>>

Judikatura

- Nález Ústavného súdu ČR sp. zn. Pl. ÚS 19/93 zo dňa 21. decembra 1993
- Nález Ústavného súdu ČR sp. zn. Pl. ÚS 14/01 zo dňa 20. júna 2001
- Uznesenie Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 4/2012 zo dňa 24. októbra 2012